

Vallási és nemzeti identitás – egyházak, felekezetek és állam kapcsolata 1945 előtt

Gergely Jenő

Összefoglalásom tárgya egy olyan társadalomtörténeti probléma, amiben organikusan kapcsolódik egybe a felekezet és a nemzetiség. A történelmi Magyarországon a dualizmus korában Nyugat-Európához képest a szekularizáció lassúbb ütemű, régióként és felekezetenként, nemzetiségenként és társadalmi rétegenként eltérő mértékű volt. A szekularizáció kiterjedését a polgári fejlődés alapján véve gyorsította és elmélyítette, míg a magyar társadalom tovább élő archaikus vonásai és új keletű kasztosodása ezzel szemben hatott, és a vallási motívumok konzerválását tette lehetővé.

A dualista korszak egészére igaz, hogy a polgári fejlődés velejárója a társadalom laicizálódása. A polgári átalakulásban előbbre járó régiók és nemzetiségek szekularizáltabbak, azok esetében nemzeti törekvések közvetlen, politikai formákban érvényesültek, míg a kevésbé szekularizáltaknál ez vallási-egyházi keretekben valósult meg. Ebből is következik, hogy az uralmi helyzetben lévő magyarság – valamint a hozzá asszimilálódó zsidóság és németiség – esetében a szekularizáció a leginkább előrehaladott, ezek a leginkább nyitottak vallásilag is (például a vegyes házasságok száma jelzi ezt). Átmeneti helyzetben voltak a szlovákok, míg ezekhez képest is zárt etnikai és vallási közösségek konzerválódása jellemző a románokra, a ruténekre és a szerbekre. Ez a tény gazdaságilag és a polgárosodás mértékében is megmutatkozik. Náluk egyértelmű a felekezeti és a nemzeti identitás egybeesése, és ebből is következett a magyarsághoz való idomulásuk, az asszimilációjuk alacsony mértéke. Rájuk jellemzők leginkább a nemzeti egyházi létformák és a vallással összefonódó kulturális és politikai tradíciók.

A magyarok (és a németek) nemzeti törekvései a 19. században szekularizált formákban valósultak meg, és nem egyházi-vallási keretek között. Ennek uralmi helyzetükön túl polgári fejlettségük az oka. A németek esetében a dualizmus idején aligha beszélhetünk emancipációs törekvésekről, amelyek egyházi keretekben jelentkeznének. Leginkább azonosultak – a zsidóság mellett – a magyar állameszmével, de a zsidósághoz képest felekezeti eleve közelebb álltak a magyarsághoz: többségükben katolikusok, kisebb részben lutheránusok voltak.

A nemzetiségeknél a nemzeti-politikai jogok kifejezője, megfogalmazója, artikulálója és megőrzője, sok szempontból kizárólagos érvényesítője a nemzeti egyház volt, az állami törvényekben szankcionált autonómiája révén. Így válhatott a nemzeti lét, a nemzeti identitás, önmegvalósítás és önkifejezés, sőt önértelmezés adekvát formájává a vallás és az egyház. Így a felekezet a szűkebb vallási funkción túllépve, általános nemzeti és kulturális értékek hordozója lett. Ez egyben a nemzetiségek nemzetivé válásának felemásságát, relatív elmaradottságát, fejletlenségét is jelzi, mert indirekt formákat öltött.

A Magyar Királyság, és ezen belül Magyarország etnikai és felekezeti térképe a szatmári béke (1711) után, a 18. századi telepítések és az ellenreformáció során alakult ki. Ezek a viszonyok alapján véve a 19–20. században organikusan nem módosultak, két kivétellel

től eltekintve: 1) a zsidó bevándorlással és asszimilációval, 2) a magyar és katolikus elem egyértelmű gyarapodásával. A többi változás politikai okokból történt: impériumváltozás, erőszakos ki- és betelepítések, kivándorlás révén.

A történelmi Magyarország kultúráját tekintve keresztény volt, egy olyan *multikonfesz-szionális* állam, amelyben katolikusok, protestánsok, ortodoxok és zsidók éltek együtt. Ez a tény a liberális állam magatartását a felekezetek iránt eleve toleránssá tette. De Magyarország egyben *multinacionális* állam is volt, s ezáltal a különféle felekezetek direkt vagy indirekt módon bevonattak az ország számos nemzetiségének vitáiba, ellentéteibe is.

A 19. században a magyar állam területén a magyar etnikum gyarapodott a legnagyobb arányban. Az 1840-es 4,8 millióról 1910-re 10 millióra. 70 év alatt a magyarság száma megduplázódott, míg a többi nemzetiség lélekszáma alig egyharmaddal emelkedett csak. 1910-ben a Magyar Királyság majdnem 21 millió lakosából 10 millió volt magyar, 48 százalékos relatív többséggel. Horvát-Szlavónország nélkül azonban a lakosság abszolút többsége már magyar, 1910-ben 54,5 százaléka. Ez a többség túlnyomórészt a magyarságnak a többi nemzetiséget meghaladó természetes szaporulatának az eredménye volt. Ehhez képest a legnépesebb nemzetiség a román 16, utána a szlovák 10,7 és a német 10,4 százalékkal.

Ha a felekezeti statisztikákat elemezzük 1867 és 1910 között, a közöttük lévő belső arányok a katolikusok javára változtak meg. Csak Magyarországot nézve a latin szertartású katolikusok voltak relatív többségben: 1867-ben 45,8, míg 1910-ben 49,3 százalékkal. Ha ehhez hozzávesszük a görög katolikusokat is, akkor már abszolút többséget képeznek: 57,4 illetve 60,3 százalékkal. A korszakban a katolikusok aránya tehát mintegy 3 százalékkal növekedett. A katolikusok mellett a dualizmus idején csak az izraeliták számaránya emelkedett: 1867-ben 4 százalékot, míg 1910-ben 5 százalékot tettek ki. Ehhez képest a többi felekezet aránya vagy változatlan maradt, vagy némileg csökkent. Az unitáriusok aránya 0,4 százalék maradt, a reformátusság 14,9 százalékról 14,3 százalékra, az evangélikusok 8,1 százalékról 7,1 százalékra, míg az ortodoxoké 15,2 százalékról 12,8 százalékra esett vissza.

Az egyes felekezetek közötti áramlás, átjárhatóság korlátozott volt, amihez a hagyományokhoz való ragaszkodás mellett a társadalom mobilitásának alacsony foka is hozzájárult. A *felekezeti ellentétek* a polgári kori Magyarországon már nem képeztek elsőrangú politikai-közéleti problémát, de esetenként mégis indulatokat keltettek. Ez részint a keresztény felekezetek közötti hagyományos katolikus–protestáns ellentétben nyilvánult meg, részint az ugyancsak hagyományos, de új tartalmakkal töltődő keresztény–zsidó konfliktusokban jelentkezett.

A nemzeti elkülönülés, illetve az asszimiláció szempontjából fontos mozzanat volt, hogy *a vallási megoszlás részben fedte a nemzeti tagolódást*. Egyes nemzetiségek zárt felekezeti egységet alkottak, míg ugyanez földrajzilag nem mondható el. A nemzetek vallási megoszlását nézve a szerbek szinte kizárólag ortodoxok (görögkeletiek), a rutének görög katolikusok, a horvátok római katolikusok voltak. A németek és a szlovákok többsége római katolikus, kisebbsége evangélikus. A románok többsége görögkeleti, kisebb részük görög katolikus vallást követett. A magyarság a többi nácionál felekezeti heterogénebb volt, bár többségében római katolikus, kisebb része református, evangélikus és unitárius.

Ha pedig a *felekezetek nemzeti megoszlását* nézzük, kitűnik, hogy a reformátusok és az unitáriusok szinte kizárólag magyarok. Ezzel szemben a katolikus felekezetet a leginkább vegyes nemzetiségileg. Ez utóbbi összefüggött a katolicizmus univerzális jellegével és korábbi államegyház voltával. Az evangélikusok három nemzethez tartoztak: a szlovákokhoz (akik itt relatív többségben voltak), a némethez és a magyarhoz. A hazai izraeliták 75–80 százaléka magyar, a többi német anyanyelvűnek vallotta magát. A görögkeletiek vagy or-

todoxok 77 százaléka román, 20 százaléka szerb nemzetiségű volt. A latin szertartású katolikusok 65 százaléka magyar, 15 százaléka szlovák és 14 százaléka német volt. A görög katolikusok közül pedig 56 százaléka román, 23 százaléka ruszin, és csak 15 százaléka volt magyar.

A *felekezeti és nemzetiségi fedések*, egybeesések eredményeként egyes egyházak – a reformátuson és unitáriuson túlmenően is – kimondottan nemzeti jellegűek voltak, amelyeknek papjai a nemzeti mozgalmak ideológusai és részben politikai vezérei is lettek. Egyértelmű ez a szerb ortodox egyháznál, de a román ortodoxoknál és görög katolikusoknál is. A rutén görög katolikus egyház mellett a nemzeti elkülönülés tendenciáit mutatta a horvát katolicizmus (különösen a zágrábi érseki tartomány felállításától). A szlovákok pedig mind a katolikus, mind az evangélikus egyházon belül erőteljes nemzeti törekvéseket juttattak érvényre.

Az ország lakosságának felekezeti megoszlása nemcsak nemzeti sajátosságokat mutatott, hanem *regionálisan* is tipikus volt. Amint az egész Monarchiában nyugatról keletre haladva csökkent a katolikusok száma és nőtt a másvallásúak aránya, úgy a Magyar Királyságon belül is érvényes volt ez a változás. Magyarország Európának a „felekezeti választója” mentén fekszik a nagyjából Hollandiából indítható, és az Alpok gerincén át a magyar Alföldig húzható vonaltól délre vannak (Írország és Lengyelország kivételével) a katolikus országok, míg ettől északra a protestánsok. A vonal mentén a felekezeti vegyes államok találhatók. Északról délre haladva a Kárpátoknál vonható egy másik cezúra a nyugati vagy latin kereszténység, illetve a keleti (ortodox vagy bizánci) egyházak között.

Magyarországon belül összefüggő területen abszolút többségben a katolikuság a Duna-túlon volt, továbbá a Nyugat-Felvidéken és a Duna–Tisza között. A Tiszántúlon viszont a katolikusok egyetlen törvényhatóságban sem érték el a 40 százalékot, míg a reformátusok vagy a görög katolikusok több esetben abszolút többséget tettek ki. Az ország egyéb régiói felekezeti sokkal színesebb képet mutatnak, általában a katolikusok teszik ki a lakosság felét. A Királyhágón túl, Erdélyben a királyi Magyarországhoz képest is vegyesebb felekezeti állapotok voltak, aminek fő oka a nemzetiségi keveredés. Így a Székelyföldön a katolikusok voltak többségben, Szolnok-Dobokában, Beszterce-Naszódban és Kolozs vármegyében a görög katolikusok, Háromszékben és Marosvásárhelyen a reformátusok, Brassóban Nagykovácsiban az evangélikusok, Hunyadban, Fogarasban és Szécheny vármegyében a görögkeletiek. Az unitáriusok aránya Udvarhely vármegyében elérte a 22,2 százalékot. A vallások földrajzi elhelyezkedése is igazolja, hogy a felekezeti hovatartozás nagyrészt fedte a nemzeti megoszlást.

Ha pedig azt vizsgáljuk, hogy *melyik felekezet volt inkább urbanizált és melyik „falusi”*, induljunk ki Budapestből, ahol 1910-ben a lakosság felekezeti megoszlása számos ponton eltért az országostól. Először is itt a latin szertartású katolikusok többen voltak, mint országos számarányuk: 49,3 százalékkal szemben 59,8 százalék. A legnagyobb különbség a görögkeletiek 12,8 százalékos országos aránya és a budapesti 0,8 százalékos részesedésük között volt, ami megint csak jelzi, hogy a román és rutén nemzetiség kevésbé asszimilálódott és urbanizálódott. Ezzel szemben az izraelita felekezetűek aránya a fővárosban az országos 5 százalékhöz képest 23,1 százalék volt. Általában viszont kevesebb zsidó élt a katolikus többségű vidékeken, mint a Tiszántúlon és Északkelet Magyarországon. A másik elhelyezkedési jellemzőjük, hogy inkább városlakók voltak. (Nagyváradon a lakosság 23,6 százaléka volt ekkor izraelita vallású.) További két városban 20, hét városban 10 százalék feletti a zsidók aránya. Kelet-Magyarország öt vármegyében (Bereg, Ung, Máramaros, Ugocsa és Maros-Torda) szintén 10 százalék feletti volt az izraeliták aránya, ám itt már nem csak mint városlakóké.

Végül ha a *felekezeti megoszlást a társadalmi struktúrával* vetjük össze kitűnik, hogy a tradicionális osztályok és csoportok inkább keresztények és katolikusok, a modern struktúra gerincét adó polgárság inkább vegyes felekezetű és izraelita túlsúlyú volt. Így például a nagybirtokos arisztokrácia és az agrárproletariátus többsége katolikus volt. A birtokos parasztság között a protestánsok és egyéb, nemzetiségekre jellemző felekezetűek országos számarányuk felett voltak képviselve. A középosztály bonyolult belső szerkezetében az „úri középosztály” kasztjában a keresztény, inkább protestáns felekezetűek, míg a szabad pályákon a katolikusok és izraeliták voltak többségben.

A *polgárosodásban* a századfordulón a zsidók és a protestánsok jártak az élen, mögöttük a római katolikusok. A legkevésbé polgárosodott a görög katolikus és a görögkeleti népesség. Ami a *népességszaporulatot* illeti, végig a katolikusoké és reformátusoké a legnagyobb, a görögkeletieké a legkedvezőtlenebb. A felekezetek közötti válaszfalak szilárdan állottak. A nyitottság a neológ zsidóságnál volt, a legkisebb a görögkeletiekénél. A vallási válaszfalak a nemzetiségi kötődések miatt voltak még nehezebben átjárhatók.

A polgárosodottságnak fokmérője lehet az írni-olvasni tudás is. Magyarországon 1910-ben az izraeliták 74,7 százaléka, az evangélikusok 73 százaléka, a reformátusok 68,6 százaléka, a római katolikusok 63,8 százaléka, a görögkeletiek 35,5 százaléka és a görög katolikusok 27,7 százaléka tudott írni-olvasni. Az országos átlag 68,7 százalék volt, tehát ez alatt található a kétféle rítusú katolikusok és a görögkeletiek. Az analfabétizmus nagy aránya a ruténeknél és románoknál szembetűnő.

Vessünk egy pillantást arra a politikai és jogi közegre, amelyben a fent vázolt heterogén társadalom élt és működött. A „szabad egyház a szabad államban” Eötvös József-i elve 1848–49 veresége miatt akkor nem valósulhatott meg, de magvalósult ennek liberális változata, amennyiben a liberalizmus valóban érvényesült a magyarországi nemzetiségi, még inkább a vallás- és egyházpolitikában. A liberális politikusok felismerték, hogy Magyarország integritása csak úgy tartható fenn, ha abban érvényesül a tolerancia. Tolerancia a nemzetiségek és még inkább tolerancia a felekezetek iránt, amit azok ritkábban gyakoroltak egymás között. Az állam és az egyházak közötti viszonyban a vezérmotívum a türelem volt, míg a felekezetek viszonyában a nemzeti-nemzetiségi ellentéttekkel terhes felekezeti villongás esetenként a türelem fölé kerekedett. Végső soron azonban Magyarországon sem egyik vagy másik nemzet, sem egyik vagy másik felekezet nem válhatott abszolúttá és hegemónná, amely a többiit negligálja vagy kiiktatja. A többség mindig viszonylagos maradt, így létezésének feltétele volt a kisebbségekkel való együttélés. Ez volt a tolerancia forrása és értelme.

A „szabad egyház a szabad államban” elv a szeparációt jelentette volna, az államegyháziság maradványainak felszámolását. A kompromisszum, az 1867-es kiegyezés, illetve ennek vallásügyi törvényhozása a *felekezetek háromfázisú koordinált rendszerét* valósította meg, és ennek keretei között jogilag messzemenő vallásszabadságot teremtett.

1867 után nemcsak a vallásszabadság, hanem az alapvető emberi szabadságjogok kodifikálása is megtörtént. A nemzetiségi törvény¹ különbséget tett a magyar államnyelv és az egyházi hatóságok nyelvhasználata között. (Ez utóbbi nem azonos a liturgia nyelvével.)

¹ 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. Szentelése 1968. december 6-án, kihirdetve az országgyűlés mindkét házában 1868. december 7-én. Egyházi vonatkozási paragrafusait legújabbban közölte: BALOGH Margit–GERGELY Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. I. kötet. Budapest, 2005, 246–248. p.

Az egyházak – a katolikus kivételével – *autonómiájuk* révén a nemzeti nyelv és kultúra fellegvárai lettek. Az említett törvény 10. § szerint az egyházi bíróságok ügyvitelük nyelvét szabadon állapítják meg. A 14. § szerint az egyházi iskolákban – és az iskolák döntő többsége egyházi volt! – az oktatás nyelvét az iskolát fenntartó egyházi hatóság állapítja meg. A 15–16. §-ok kimondták, hogy az egyházi hatóság az állammal és annak bármely szervével az egyházi hatóság nyelvén érintkezhet. A 24. § kimondta, hogy az egyházi gyűléseken, gyülekezetekben és ügyvitelben törvényesen szabadon használhatják bármely a hazában honos nyelvet. A 26. § szerint az egyházaknak joguk van iskolák állítására és fenntartására, a bevett felekezeteknek ezen túlmenően ehhez állami segítyezésére is. Megállapítható tehát, hogy a magyar törvényhozás szabad nyelvhasználatot biztosított az egyházaknak az egyházi élet minden szintjén. Ez ott kapott politikai jelentőséget, ahol a nemzetiségek többnyire nemzeti egyházakat is alkottak, amint ezt fentebb bizonyítottuk.

Így vált a pap szükségszerűen az utolsó kis faluban is az adott közösség vezetőjévé és szervezőjévé. Ráadásul nem az állam, a hatalom embere, hanem ad abszurdum Istené, hiszen „Isten szolgája”. Így a papi értelmiség lehet – és lett is – nemzeti mozgalmak szellemi, de számos esetben politikai vezére. (Miután a világi értelmiség elsősorban az uralkodó nemzeteknél alakult ki.)

Ezt a történelminek nevezhető szerepet a szűken vett pasztorációs funkció mellett több tényező is lehetővé tette:

- 1) Az oktatás, elsősorban a népoktatás, de bizonyos fokig a középszintű iskola is. Az iskolák egyházi jellegének megmaradása a polgári korra átörököltette ezt a funkciót. (1894/95-ben a 16 800 elemi népiskola és polgári iskola közül 13 600 egyházi volt, ebből 7500 katolikus.) Az iskolaügyben is az egyházaknak – a katolikus kivételével – autonómiája volt.
- 2) Az egyházi önkormányzat vagy autonómia révén, amely a mindkét rítusú katolikusok kivételével, valamennyi egyháznál megvalósult. Az autonómia-szervezet lett a direkt fóruma a nemzeti-politikai törekvéseknek, leginkább a szerbeknél és a románoknál, de részint a lutheránus szlovákoknál is. (A katolikusoknál ezt pótolta, esetenként hatékonyabbá tette a korábbi uralmi helyzetből átörökölt előjogok sora, a magyar királyi főkegyúri jogból folyó szoros összefonódása az állammal. A kiváltságos helyzetet azonban inkább a latin egyház élvezte, míg a görög, román vagy ószláv szertartású unitus egyház másodrangú helyzetbe szorult a katolicizmuson belül.) Kétségtelen, hogy az önkormányzatok révén szinte politikai pártot csinálhattak az egyházból, amely hatékonynak bizonyult a nemzetiségi politikai pártokkal összefogva.
- 3) Végül az egyházak akár nemzeti, akár nemzetek feletti karitatív-szociális tevékenysége (betegápolás, szegénygondozás stb.) szintén a néprétegekhez kötődő funkció volt, amelyben leginkább megnyilvánulhatott az egyházak közösségteremtő és közösséget megtartó ereje. Amennyiben a vallási közösség pedig egybeesett, vagy csak nagyjából esett egybe a formálódó nemzeti közösséggel, annak hatékonyságát fokozottan érvényesíthette. Mi éppen ebben látjuk a magyarországi egyházak és a nemzeti identitás kapcsolatrendszerének lényegét, ami jóval kevésbé érvényesült a három-négy felekezetre oszló magyarságnál, mint a nemzeti egyházakat képező nemzetiségeknél.

Az 1894/95. évi egyházpolitikai törvényekkel – némi megszorításokkal ugyan, de – kodifikálták az Eötvös által hirdetett liberális elvet: „Mindenki szabadon vallhat és követhet

bármely hitet vagy vallást és azt az ország törvényeinek, valamint a közkerkölciség kívánalmainak korlátai között külsőképpen is kifejezheti és gyakorolhatja.” A vallásszabadságról szóló törvény² 2. §-a szerint „a polgári és politikai jogok gyakorlására való képesség a hitvallástól teljesen független”. Ezen törvény egyes szakaszai a vallásszabadságot a korabeli Európa színvonalán biztosították. Ezt a szabadelvű törvényhozást tetőzte be a zsidó vallás recepciójáról, azaz a történelmi keresztény egyházakkal való vallási egyenjogúsításról szóló törvény, amely az izraelita felekezetet a bevett vallások közé emelte.³

A két háború közötti „trianoni Magyarországon” – egészen a zsidótörvényekig – nem változott az állam és az egyházak, felekezetek jogi kapcsolatrendszere, viszont megnőtt rendszermegtartó, a magyar nemzeti tudatot erősítő funkciójuk. Az ország lakossága nemzetiségét tekintve szinte homogéneen magyar lett. A felekezetek közötti arányok is lényegesen módosultak: tovább nőtt a katolikusok aránya (a lakosság kétharmada), miközben a görög katolikusoké néhány százalékra esett vissza. Második legnagyobb felekezet lett a református, és egy százalékkal nőtt az izraeliták aránya is, miközben az evangélikusoké csökkent, az ortodoxia pedig jelentéktelenné vált.

A nem lebecsülhető számú német és szlovák anyanyelvű klerikusok maradéktalanul azonosultak a magyar nemzeti törekvésekkel, illeszkedtek a társadalomba, sőt többen közülük vezető szerepre is szert tehettek. A Horthy-korszakban a nem magyar etnikumú egyháziak saját nemzeti identitásukat alakító és megtartó szerepe ezekhez képest másodlagos lett.

Miért lehettek az egyházak és a felekezetek a polgári korban, a történelmi Magyarországon a nemzeti tudat alakítói, hordozói, élén a nyelvvel és kultúrával? Először is, mert a hit csak a nép nyelvén hirdethető és terjeszthető, a pasztorálás csak így lehetséges. (Függetlenül állami és politikai érdekektől.) A liturgia a papság dolga volt, ezért lehetett az latin, görög vagy ószláv, de a prédikálás, az igehirdetés, a gyónás, az egyházi énekek és imák csak a nép nyelvén történhettek. Így lettek az egyházak a nemzeti nyelv és kultúra kialakítói, fejlesztői és hordozói.

Eme funkcionális elhelyezkedésből adódik, hogy a vallási igényeket szakszerűen kielégítő apparátus, a hierarchia személyi állománya erre is felkészült. Képzett értelmiségi réteg volt ez, amely műveltségénél és státusánál fogva, miután a nép között élt, annak nem csak lelki, hanem napi problémáival is találkozott, tőle vártak útmutatást.

A polgári fejlődés felgyorsulásával együtt járt a hazai nemzetiségek polgárosodása is, azaz kibontakozott nemzetté válásuk folyamata. Ez pedig a nemzeti tudat megerősödését, s a századfordulótól a nacionalizmusba való átnövését jelentette. A nemzetiségek egyre kevésbé érték be a kulturális és egyházi (vallási) autonómiával és az elvi esélyegyenlőséggel. Előtérbe került a politikai és gazdasági autonómia követelése, ami végül a politikai magyar nemzet és integer állameszme elutasítását, és a szeparatizmus előtérbe kerülését eredményezte. A nemzeti ellentétek a társadalmi és gazdasági különbözőségekből származtak, de mint Jászi Oszkár mondja, a nemzetiségi kérdésnek politikai és gazdasági vonatkozásai mellett *irracionális – misztikus és vallási – illetve tradicionális jegyei* is voltak.

² Teljes szövegét legújabbán lásd: uo. 455–461. p.

³ 1895. évi XLII. törvénycikk az izraelita vallásról. Teljes szövegét legújabbán lásd: uo. 453–454. p.

Irodalom

- BALOGH Margit–GERGELY Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. I–II. Budapest, 2005.
- CSÁKY, Moritz: Die römisch-katholische Kirche in Ungarn. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band IV. Die Konfessionen. Hrsg. WANDRUSZKA, Adam und URBANITSCH, Peter. Wien, 1985, 248–331. p.
- GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 1998.
- JÁSZI Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Budapest, 1912.
- KATUS, László: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg. In: Die Nationalitätenfrage in der Österreichisch–Ungarischen Monarchie 1900–1918. Hrsg. HANÁK, Péter. Budapest, 1966.
- Magyar Statisztikai Közlemények megfelelő kötetei. (Az 1867–1910-es népszámlálási adatsorok és feldolgozásai.)
- Magyar Törvénytar megfelelő évfolyamai
- 1868: XLIV. tc. A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában
 - 1895: XLII. tc. Az izraelita vallásról
 - 1895: XLIII. tc. A vallás szabad gyakorlatáról
- SZEMNECZ Emil: Katholikus autonómia. A katolikus autonómia múltja, jelene s jövője és a felekezetek autonóm szabályai. Két rész egy kötetben. Budapest, 1897. (Második rész: a görögkeleti román, a görögkeleti szerb, a magyarországi evangélikus, a magyarországi református egyház alkotmányos szervezete.)
- THIRRING Lajos: Magyarország népessége 1869–1949 között. In: Magyarország történeti demográfiája. (Szerk. KOVACSICS József) Budapest, 1963.